

Tvorba jako problém odpovědnosti

(Nad dílem J. Mukařovského v letech 1945-1948)

Zatímco autoři odcházejí a díla zůstávají, přicházejí dějiny se svými nároky: osobnost promění v nositele myšlenky, dramata hledání a poznávání znehybní na příslušném místě historického vývoje, neuspořadatelné zarovnají do zákrytu, neuchopitelné polapí v síti pochopitelných příčin a logických následků, a je-li to jen trochu možné, zasejí semínko budoucích legend a mýtů.

Také díky tomu je dnes dílo Jana Mukařovského vnímáno jako základ české moderní literární vědy a estetiky, zatímco v kontextu evropského uměnovědného strukturalismu se považuje za jeden z jeho nejvýraznějších raných projevů. Způsob edičního uspořádání i odborné komentáře k nim však naznačují, že těmto představám odpovídá a že rovněž tak živou součástí literární vědy zůstává jen to, co bylo napsáno do roku 1948. Mukařovského kritika strukturalismu v roce 1951 otevřela v jeho působení novou kapitolu. Její historická interpretace, započatá v 60. letech, poukazuje hlavně na vnější politické a ideologické okolnosti pouňového režimu, pod jejichž vlivem měl Mukařovský dospět až k revizi své předcházející práce. Zatímco lidská dimenze této proměny po desítkách let už dávno vybledla, dílo jako trvalá hodnota zůstává na domácí půdě ušetřeno dokonce i zásadní kritické reflexe. Třebaže se v něm zřetelně rýsuje několik - Mukařovským stále znovu a z různých stran nahlížených - problémů, je vnímáno jako koncepčně homogenní celek, který byl jen v určité době narušen pod tlakem vnějších vlivů.

Takto stabilizovaný obraz autorova vědeckého odkazu evokuje také otázku, zda právě souborem prací z let 1945-1948 neprochází hranice, oddělující na jedné straně články s těžištěm v od-

borné tematicce od projevů, v nichž reakce na aktuální dobovou situaci převažuje nad akademicky nezaujatým pojednáním daného tématu. Potíž je ale v tom, že takovému dělení, jež by umožnilo zabývat se pouze tou podstatnou a z hlediska teoretické koncepce relevantní částí, odporuje samotná povaha jedněch i druhých textů. Vše naopak svědčí o jejich vnitřní provázanosti, a to i navzdory rozdílným cílům, které vznik jednotlivých článků předurčovaly: jako by texty, vztahující se k vlastní doméně Mukařovského myšlení, prostupovalo echo společenských událostí, a naopak, vyjádření reflexe dobového dění bylo spoluurčováno paradigmatem vědeckého poznání. Tato zvláštní situace se dožaduje pozornosti a zároveň i poněkud jinak kladených otázek. Především se lze ptát, zda je opravdu nutné nechat autora odejít a reflektovat jen věcnost díla. A dále: není snad možné chápat obě složky - tvůrce a dílo, člověka a vědce - jako jednotu, která různými cestami hledá způsob, jak vyjádřit svůj postoj ke světu?

Složení a charakter textů Mukařovského z let 1945-1948 naznačují, že projevy tohoto vztahu jsou výraznější a jeho důsledky, zvláště v následujících letech, dalekosáhlejší, než bývá v „od osobněném“ vědeckém poznání obvyklé. Odtud vyplývá otázka, která povede celou následující úvahu: *jaká je souvislost mezi noetickými východisky badatele a jeho eticko-společenskou orientací?* K tomu je třeba dodat, že tuto vazbu nebudu sledovat jako bezprostřední, přímočarou kauzalitu nadřazující jednu složku druhé. Vycházím z představy dvou paralelních linií, jež se mohou za určitých okolností protnout a tím změnit i svou dosavadní orientaci a hodnotové akcenty. V tomto přístupu není místo ani pro hledání psychologických a jiných motivací, a tím méně pro hodnotící soudy.

Zmíněný aspekt komplexního pojetí tvůrčí osobnosti nebyl ostatně cizí ani Mukařovskému. V analýzách díla Vladislava Vančury, jednoho z jeho nejbližších přátel, uplatňuje se dosti výrazně zřetel k osobnostním složkám tvorby. Vančurova tragická smrt tento aspekt v Mukařovského úvahách ještě posílila. V článku *O básníku a člověku* z roku 1945 se Mukařovský soustředil přímo k vysvětlení jednoty zákonitosti Vančurovy tvorby s etickými základy jeho postoje ke světu. Vycházejí z analýzy díla a veden současně intimněji podloženým vnímáním osobnosti dochází k zá-

věru, který nepoukazuje na prosté biografické, psychologické nebo ideologické příčiny, nýbrž vyjadřuje obecnější, ke kořenům bytí směřující pochopení vztahů mezi životem a tvorbou: „Motivy jeho činů, způsob, jakým se dával do podniků, které pokládal za obecně užitečné, to vše bylo nesené oním patosem a řízeno oním řádem, které vyzářovaly z jeho díla.“¹

Otevírání tentýž ontologický aspekt pro porozumění vztahu člověk - vědec v případě Mukařovského předpokládá pokusit se alespoň naznačit, v čem se jeví „řád jeho díla“, a to především v textech ze sledovaného období. Vodítkem při tom budou některá z klíčových témat strukturalistické koncepce umění. Nepůjde však přímo o analýzu způsobů, jimiž byly dané problémy řešeny, nýbrž o interpretaci těchto postupů jako projevů onoho hledaného „řádu“.

Z let 1946 a 1947 pocházejí dva články - *O strukturalismu a K pojmosloví československé teorie umění* - určené pro zahraniční odbornou veřejnost. Oba mají charakter informativního výkladu zaměřeného k základním pojmům jako *struktura, znakovost, funkce a vývoj umění*. Tím, že nejsou vztaženy k žádné speciální problémové otázce, ale naopak jsou zachyceny v jisté statickosti, vystupují do popředí jejich konstitutivní rysy, které vyznačují směřování konceptu k posílení způsobu existence umění v aspektu individuálním (tvůrce, vnímatel), společenském a časovém. Přitom vlastním předmětem zkoumání je zde logika funkčního propojení těchto činitelů a východiskem k tomu předpoklad, že existuje princip, jenž udržuje jednotu struktury a zároveň umožňuje její proměny. Mukařovský ho shledává v empiricky doložitelných dialektických vztazích, jako je například vytváření a porušování estetických norem, prolínání individuálního a nadosobního, zákonitého a náhodného. S odvoláním na noetický materialismus, který označuje za „druhou bytostnou vlastnost strukturalního myšlení“, vyjadřuje přesvědčení, že „diferencovaná skutečnost existuje nezávisle na poznávajícím subjektu a že vztahy mezi složkami struktury mají platnost reálnou“.² Bez ohledu na to, v jakých konkrétních po-

¹ Srov. J. Mukařovský, *Kapitoly z české poetiky II* (1948, s. 418).

² Srov. J. Mukařovský, *Studie z estetiky* (1966, s. 117).

dobách se tyto vztahy projevují - zda jde o strukturu jednotlivého díla nebo národní literatury, o strukturu vývoje verše či celku umění, vždy je cílem takto založeného paradigmatu poznání určit sledované jevy jako součásti funkčního mechanismu, jehož pohyb má zdroj ve vyrovnávání protikladů.

Poznání, obracející pozornost k funkci jednotlivých složek a ke kauzalitě, která konstituuje daný systém, aniž by ho vázala k jedné podobě, neboť „... to, co podléhá stálým proměnám, jsou jejich souvztažnosti, ne však složky samy“ (tamtéž, s. 118), umožňuje vidět uspořádanost, vnímat řád. Podobá se však také bodovému reflektoru, jenž nasvítí sledovanou věc do podoby, v jaké ji chce vidět. To, co přitom zůstane skryto ve stínu, nepřestává existovat, pouze se v tomto aranžmá nemůže uplatnit. Strukturalistická koncepce ponechává v temných koutech zejména nároky subjektu v umění. Třebaže se Mukařovský neúnavně snažil vtáhnout do světla svých „reflektorů“ i tyto jevy, nakonec se vždy ukázala jejich nenasvititelnost z daného noetického úhlu. Lze říci, že v pojmu individua vymezovaného vztahem k dílu, k hodnotě a k vývoji umění se rysuje mez strukturalistické uměnovědy. Tím však právě tato problematika může, zřetelněji než jiné, odhalit kritická místa noetických východisek strukturalismu.

Přeměně v součástku strukturalního mechanismu se individuum vzpírá zejména ve vztahu k „objektivnímu vývoji umění“, který - jak říká Mukařovský ve stati *Individuum v umění* z roku 1937 - je autonomní a „je řízen immanentní zákonitostí, jejímž pramenem je směřování k vlastní struktuře“. Nicméně z hlediska funkčních vztahů není tato skutečnost překážkou, protože „... immanentní zákonitost vyžaduje za svůj nutný protiklad náhodu vycházející vždy zvenčí, aby vyvolala pohyb. A úlohu této náhody přijímá právě individuum, především tak, že se stává nositelem různých vnějších vlivů (sociálních, ideologických), představujících nárazy, jež otřásají strukturou umění“ (tamtéž, s. 223). K téže otázce se Mukařovský znovu vrátil kolem poloviny 40. let. Ve stati *Individuum a literární vývoj* připomíná „dynamické pojetí osobnosti jako síly, která nepřetržitě uvádí vývoj literatury v pohyb“, ale hlavně zdůrazňuje, že „... za touto zákonitostí stále a nepřetržitě, jako její rub, působí skrytě náhoda, reprezentovaná individuem, čímž je pro nás pojem

zákonitosti zbaven posledních stop kauzality“ (tamtéž, s. 234). Třebaže tato formulace odkazuje ještě k polemice s pozitivistickým hledáním mimouměleckých příčin historického vývoje, samotné domyšlení funkce náhody je možné chápat také jako pokus o uvolnění prostoru osobnosti a o vyjádření určité míry „nesystémovosti“ individua. V dalších studiích na toto téma však opět sílí akcent na zákonitost struktury a mechanismus jejího fungování.

V přednášce z let 1946–1947 *Problémy individua v umění* je patrná snaha zapojit náhodu do systému nejen v dialektickém vztahu k vývojové imanenci, ale převést ji až na pozici objektivního činitele – na nutnost („... to, co se jevílo ze stanoviska vyvíjející se řady jako náhoda, je ze stanoviska širšího vývoje nutností“).³ Vztah mezi náhodou a nutností ve vývoji je pro Mukařovského noetickým problémem, jehož řešení vyžaduje určit jeden z obou pólů za základní: „Nuže, tento pól – bezpříznakové východisko – je zřejmě vývoj. Bez jeho zákonitosti nejsou dějiny vůbec možné. Individuum, to je druhý pól, příznakový, směrem k němuž vždy vývoj osciluje...“ (1971, s. 80). Podstatné na tomto určení je, že už vytváří hierarchii, podle níž se na lidskou individualitu v umění nahlíží jako na složku podřízenou odosobněnému konstruktu vývoje. S tím koresponduje i nadindividuální pojetí struktury umění a odosobněné chápání individua – vnímatele, jenž je „... pouhý člen kolektiva, jednotka nemající jiné individualizující určení než svou početní singularnost“ (tamtéž, s. 58).

Všechna podobná zjištění odpovídají na otázky „co individuum dělá?, na čem je závislé?, co může způsobit?“ – ponechávají však stranou otázku základní: „čím je individuum samo o sobě?“ Mukařovský si je tohoto problému vědom, neboť se ptá: – „Jaký je vlastní základ, vlastní kořen individua?“ V odpovědi postihuje to, čím se bytí individua jeví věcně – to znamená „... v čistě lidském, antropologickém základu, který člověka řadí mezi ostatní oživené skutečnosti“. Hledané podstatě však v zápětí dodá smysl ještě její funkce: „Jedinečné individuum slouží jako pojítko mezi objektivním vývojem umění a stabilní, neproměnnou lidskou přirozeností, antropologickou organizací člověka“ (tamtéž, s. 81). Ve

³ Srov. J. Mukařovský, *Cestami poetiky a estetiky* (1971, s. 51).

stejném smyslu, jen s větší určitostí mluví o roli individua také v přednášce z poloviny 40. let *Básník a dílo*: „Každému individuu připadá ve vývoji básnictví jistá funkce, z jedné strany určená nadosobním vývojem, z druhé však určována silou individua, které se této funkce ujme, i kvalitou schopností, které individuum do služeb této funkce staví (tamtéž, s. 168).

Ve světle takto natočeného „reflektoru“ ukazuje se individuum (ať již tvořící, či recipující) jako popsatelná a zařaditelná věc (je „pojátkem“, které „slouží“), jež vyvolává stejným způsobem uchopitelné události. Ani náhoda, jež je výrazem individuality, není o nic méně určitá, neboť se vyjevuje ve všem, co nemá povahu zákonitosti a není projevem objektivní vývojové tendence. Ostatně v této podobě je náhoda stejně jen surovinou, jež dříve či později ponese pečeť uspořádání, zákonitosti.

Co si však stále padá přes okraj této šablony a mizí ve stínu: náhoda, jež by mohla být „beznadějná a bezvýhodná“, individuum, jež by mohlo být „osamělým bodem“ nebo „romanticky jedinečné“. Mukařovský těmito charakteristikami nepřímou reaguje na jiná pojetí náhody a individua. Třebaže jsou dosti neurčitá, lze za nimi vytušit vědomí jevů a událostí, jež se nějakým způsobem stále vymykají dialektickému algoritmu struktury. Mukařovského koncepcí sice individuálnost nepopírá ani nevylučuje, avšak tím, že ji zapřáhá do soukolí svého mechanismu, vyprazdňuje ji a proměňuje v abstraktní kategorii, jež se může identifikovat zase jen prostřednictvím jevů sociálních, psychologických či antropologických.

V tom, co se ale tímto způsobem postihnout a zařadit nedá, vyjevuje se druhý pól lidské osobnosti, na němž – jak vysvětluje Paul Ricoeur – lidské jednání souvisí spíše s *motivacemi* než s příčinami. Subjekt, jehož identitou je možnost volby a nepředvídatelných proměn v čase (tedy nikoli změn z „nutnosti“), nese v sobě, ve svém „osobnostním jádře“, počátek všech svých činů. V tomto smyslu nabývá individuum etický rozměr, z něhož vyplývá i odpovědnost za jednání.⁴

⁴ F. Karfík, v článku *Ricoeurova „hermeneutika sebe“* (in: Kritický sborník 4, 1993, s. 41–48) představuje knihu P. Ricoeura *Soi-même comme un autre* (Seuil, Paris 1990). Autor se v ní zabývá problémem identity především v aspektu etickém, v němž vystupuje do popředí právě problém odpovědnosti za jednání: „Neboť jestliže

Strukturalistická koncepce právě tento pól subjektu nepostihuje. Individuum zredukované na „*věcně světský způsob bytí*“ – jak říká Ricoeur – kráčí dějinami s vědomím svého poslání měnit je v souladu s nadosobní vývojovou tendencí. Odpovědnost, jež by vycházela z něho samého, za to nenese. Jeho mravní povinností je naplňovat odpovědnost, kterou mu ukládá struktura v podobě „úkolů“. Například specifická poetika Vančurovy prózy je vysvětlena takto: „... jen tehdy, dovede-li umělec důsledně, s neodchylným vědomím závaznosti dopracovávat a domýšlet umělecký problém, který si vyvolil (nebo spíše: který mu byl uložen vnitřními i zevními potřebami a funkcemi literatury), koná podle svého nejlepšího uměleckého a mravního svědomí povinnost vůči národu...“⁵

Objektivizace jakožto vůdčí tendence strukturalistické noetiky dosahuje v této *odpovědnosti vůči fungování systému* svého vrcholu v tom smyslu, že do sebe vtahuje a fakticky si podřizuje etický rozměr subjektu – bez rozdílu, zda jde o básníka nebo o vědce. Úsilí umělecky stvořit nebo vědecky poznat řád má v takovém případě společné zázemí v ontologickém modelu světa, jenž se orientuje k objektivitě jevů a událostí, včetně zpředměnění subjektu. Je přirozené, že v polyfonii všech tvůrčích aktivit svobodné společnosti se tyto vazby vnímají spíše jako specifická intelektuální nebo umělecká záležitost, aniž by jeho důsledky nacházely uplatnění v širším kontextu. Za určitých okolností může být ale i tento duchovní potenciál vtažen do proudu celospolečenských změn a spolu s nimi začít prosazovat vizi světa založenou na svém ontologickém modelu. Pro část české vědy a umění se tato příležitost otevřela právě v prvních třech poválečných letech. Z tohoto hlediska dokládají texty Mukařovského specifický způsob propojení noetických východisek badatele s jeho eticko-společenskou orientací. Přiblížit povahu tohoto vztahu je úkolem další části úvahy.

Světová válka, zánik republiky, ohrožení samotné existence národa, rozpad mravních i kulturních hodnot – to vše změnilo

odpověď na otázku *proč?* určité „události“ ve smyslu kauzality příčin je potenciálně nekonečná, je odpověď na otázku *kdo?* určitého jednání principiálně konečná: zastavuje se u činitele X. Y., který je původcem daného jednání, a který je proto za toto jednání odpovědný“ (s. 46).

⁵ Srov. J. Mukařovský, *Kapitoly z české poetiky II* (1948, s. 410).

obraz světa v chaotickou tříšť. Na jaře 1945 začínalo všechno znovu. Potřeba uspořádat věci lépe, nalézt pravé jistoty a trvalé hodnoty se stala naléhavější než kdykoli před tím. Jestliže selhala společnost, která mimo jiné stavěla na liberálních a individualistických postojích, bylo třeba při budování nového světa dbát zejména o řád, obnovu kontinuity a posílení vědomí sounáležitosti se společenstvím. Oprávněnost tohoto požadavku stvrzovala Mukařovskému i revoluční proměna Ruska a obecně silící levicové tendence. V tomto horizontu se pohybuje například jeho úvaha z roku 1946 nad možnostmi naší budoucí kulturní orientace, která končí otázkou – konstatováním: „Nepatří zásadní výtežky Říjnové revoluce již dnes celému lidstvu? A není tedy aktuálnější promýšlet možnost solidární spolupráce pokrokových sil všech národů při výstavbě nového poměru ke skutečnosti a nového společenského řádu, než uvažovat o tradičním rozlišování výchozu a západu?“ (1948 I, s. 281–287).

Pro Mukařovského reflexe společenského dění této doby je příznačné, že se často dovolávají literárněhistorických skutečností a že celkově těží z noetického zázemí exaktně uvažujícího badatele. Blízkost obou postojů – občanského a vědeckého – nepochybně přispívala k tomu, že po roce 1945 vystoupily v Mukařovského odborných pracích do popředí některé rysy marxistické uměnovědné teorie, k nimž ostatně měl strukturalismus v určitých aspektech dosti blízko již ve 30. letech. Teoretický koncept nebylo přitom nutné nikterak měnit, stačilo v něm pouze přesunout akcenty. Například v článku *Básnické slovo a skutečnost* (1947), v němž Mukařovský vysvětluje specifickou funkci obrazného pojmenování, je poměrně úzké téma rozšířeno důrazem na úlohu, kterou má společnost při určování působnosti umění na skutečnost: „Vlastním iniciátorem není tu básnické slovo ani umění vůbec, nýbrž sám rozvoj národní společnosti, podněcovaný opět rozvojem hospodářským.“⁶ V popředí stojí také otázka

⁶ Naznačuje to například i tento výrok ve stati *Básnický jazyk a společnost*: „Vývojové peripetie básnického jazyka ovšem odpovídají vnitřní vývojové logice básnictví, ale abstraktní potřeby, které z této logiky vyplývají, vydávají ze sebe konkrétní umělecký a jazykový tvar teprve ve výhni sociálních energií. Společnost je nejen nejvladnějším nositelem, ale i tvůrcem básnického jazyka“ (1947).

vztahu umění k ideové orientaci. V článku *Umění a světový názor* (1947) je ideový postoj člověka ke světu (Mukařovský o něm pojednává v aspektu filozofickém, noetickém a ideologickém) s odkazem na marxismus podmíněn výrobním procesem, „... který slouží k obhájení samé existence člověka a lidstva, jediný vykonává svými proměnami a zvraty skutečně iniciativní tlak na způsob, jakým se člověk ke skutečnosti staví“. Jestliže takto chápaný světový názor není – jak říká Mukařovský – „... jen vně uměleckého díla jako něco jím vyjadřovaného ... nýbrž stává se přímo principem jeho umělecké výstavby...“ (1966, s. 249), připouští v podstatě možnost vztáhnout abstraktní model strukturní výstavby díla ke konkrétní světónázorové koncepci a její společenské axiologii.

Obdobné posuny v teoretickém uvažování jsou spojeny také s problematikou individua. Podmíněnost subjektu skutečností je v úvahách o básnickém pojmenování zdůrazněna způsobem, který výrok o logické funkci jedné složky systému – například: „Osobnost básníková ... je do značné míry exponentem, ba nástrojem společnosti...“⁷ – sblíží s ideologicky příznakovým obsahem. V článku *Uměnověda včera a dnes* je propojení občanského přesvědčení s paradigmatem vědy již zcela zřetelné: „Je jasné, že věda a umění mají svůj cíl mimo sebe, mají pomáhat vytvořit nového člověka.“ A dále pokračuje: „... víme dnes, že do záležitostí umění a vědy je možné zasahovat vůlí, která, opírá-li se o skutečnost a její zákonitost, stává se objektivním činitelem“ (*Lidové noviny*, 25. II. 1946).

Lze tedy říci, že zatímco se v některých textech z obrazu individua vytrácí na jedné straně faktor „náhody“ a otevřené možnosti, rýsuje se v nich na straně druhé cíl, k němuž má subjekt směřovat, a tím naplňovat i svůj historický „úkol“. Společenské dění, upnuté k představě nové, lepší společnosti, dodává rovněž tomuto abstraktnímu pojmu nejen konkrétní rysy, ale i závažnost činu, jehož důsledky přesahují oblast umění: „Právě dnes je otázka funkcí pro literaturu osudově důležitá... Nyní si opět má získat možnost mnohostranného působení a přitom působení účin-

⁷ Srov. J. Mukařovský, *Studie z poetiky* (1982, s. 146).

ného. Má se stát spolubudovatelkou nové společnosti, její mentality, jejího poměru ke skutečnosti...“⁸

Zdůrazňování některých aspektů strukturalistické teorie a potlačování jiných může připomínat vnější aktualizaci, vyjadřující snahu – jakkoli motivovanou – sblížit akademickou sféru s děním převratně se měnící doby. Domnívám se však, že prolnutí postoje vědeckého s občanským představuje u Mukařovského složitější a ve svých důsledcích fatálnější vztah. Pod vrstvou vnějších projevů, formulací a frazeologie lze postřehnout pohyb zcela opačný – přesahování noetického postoje z oblasti vědy do reflexe dění ve společnosti.

Mukařovského představa společenského uspořádání vyvstává z kontextu úvah věnovaných aktuálním kulturním problémům i tradičním strukturalistickým tematům a předpokládá – stejně jako jeho uměnovědná koncepce – objektivní určování jevů a kauzality. Dialektika vztahů v jedné i druhé oblasti představuje řád, zákonitost. Podstatné je, že ve struktuře společenského modelu neprojevuje se však jen jako funkce, nýbrž také jako axiologická kategorie, kterou naplňuje tradice hodnot vytvořených vývojem a směřujících dále do budoucnosti. Je příznačné, že do roku 1948 není Mukařovského představa nového řádu upřesněna žádným konkrétním politickým obsahem. Zato se v ní uplatňuje, neméně významně jako v koncepci umělecké struktury, princip vůdčí vývojové tendence, jenž umožňuje nadřazovat kolektivnost nad individuálností a kritérium objektivity nad subjektivním přístupem. Takto se Mukařovský již v roce 1946 zamýšlel nad postavením a úkoly inteligence v národním životě: „A zde je nejvlastnější a základní funkce inteligence...: domýšlet za celek a v jeho prospěch. Cítit se v jedno s lidem. Pochopit, že inteligence, má-li zejména dnes splnit svou historickou úlohu, musí stát na straně sociálního a kulturního pokroku proti silám reakčním. Vidět skutečnost v celé její složitosti, zabraňovat tomu, aby detailu byla přikládána větší závažnost než celkové souvislosti věcí a dějů. Posuzovat zájmy jednotlivců i jednotlivých skupin,

⁸ Srov. stať z roku 1946 *Zúčtování a výhledy* (in: *Kapitoly z české poetiky I*, 1948, s. 241).

např. profesionálních, ze stanoviska prospěchu celkového. Poznávat nutnosti, které věcná situace přítomnosti ukládá a nehledat zlou vůli tam, kde působil tlak objektivních příčin.⁹

Zpředmětnění společenského subjektu a přenesení jeho odpovědnosti na „objektivní příčiny“ koresponduje s postavením individua ve struktuře umění, které svoji tvůrčí aktivitu dává do služeb nadosobní, kolektivní vývojové tendence. Jistota objektivního vědeckého poznání na jedné straně a nalezení způsobu, jak porozumět životní realitě na straně druhé mají nejen stejná východiska, ale platí za to i stejnou daň: *v obou případech je subjekt zbaven své vlastní odpovědnosti*, zůstává mu jen povinnost řídit se zájmem celku, plnit funkci v systému. V rámci vědeckého poznání nemusí být absence etického rozměru ani postřehnuta. V horizontu společenských jevů je tomu však jinak, mimo jiné i proto, že slova zde snadněji přecházejí v činy. Další výzva, kterou Mukařovský adresoval inteligenci, má stále ještě svůj logický základ ve strukturním modelu společnosti: „Je třeba říci a stále opakovat inteligenci: Měj na vědomí, že jediná tvá síla a jediná tvá důležitost je v oddané službě celku. Uvědom si, že není štěstí v privilegiích, ale v bratrské solidaritě všech složek společnosti, z nichž každé připadá úkol stejně nezbytný...“ V roce 1948, kdy byla tato slova pronesena, dělil je však už jen krok od jejich zrušné ideologické a politické realizace.

Víra, že objektivní poznání tvoří jediný spolehlivý základ společenského uspořádání i vědy, vrátila Mukařovskému vědomí řádu a ovladatelného fungování věcí. Tato iluze však netrvala dlouho: zatímco vývoj událostí odhaloval scestnost představ o individuu sloužícím systému, strukturalistická noetika, inspirovaná kdysi marxismem, vplývala bez překážek do marxistické ideologie politického režimu. Výroky typu - „jen rozkládající se kapitalismus dovedl vytvořit teorii, že hodnota uměleckého díla je vlastně v tom, jak vyjadřuje osobnost svého původce - žádná velká doba kultury neznala tohoto směšného předsudku“¹⁰ - leží už za hranicí vědeckého myšlení.

⁹ Rudé právo 9. 1. 1946, s. 1-2.

¹⁰ Lidové noviny 22. 5. 1948.

Dílo Jana Mukařovského z let 1945-1948 vydává svědectví o zvláštním propojení lidského a vědeckého přístupu a o důsledcích tohoto vztahu v jedné i druhé sféře. To, co se událo, nemohu ani nechci soudit. Brání mi v tom i skutečnost, že obě složky v osobnosti autora - člověk a vědec - vidím ve vzájemné podmíněnosti jako celek, jenž může sám sebe zničit, nikoli však zbavit se jedné nebo druhé části.

Zbývá tedy jedině poučení: odpovědnost sobě samému lze mít za životní břemeno, stejně jako za překážku exaktního poznání. V životě i ve vědě však přicházejí okamžiky, kdy právě vědomí etické dimenze bytí zachraňuje vnitřní integritu člověka a nedovoluje proměnit ho v nástroj poslušně sloužící nadosobní „zákonitosti“ dějin.